

З ІСТОРІЇ ВИДАННЯ МОНОГРАФІЇ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО „ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ”

За визначенням російського історика В.О.Ключевського (1841-1911), головним біографічним фактом в житті будь-якого вченого є його книги. У творчому доробку енциклопедиста козащини академіка Д.І.Яворницького (1855-1940) центральне місце посідає трьохтомна монографія «Історія запорозьких козаків» (далі – „Історія”), що вперше була видана російською мовою в Петербурзі у 1892 – 1897 рр. [1]

Тривалий час ім'я і творча спадщина Д.І.Яворницького перебували під забороною і лише із здобуттям Україною незалежності розпочалося масштабне дослідження життя й творчості неперевершеного знавця історії запорозького козацтва [2]. Сьогодні книги „Нестора” Запорозької Січі перевидаються масовими тиражами, в тому числі здійснено академічне перевидання „Історії” [3] та її українського перекладу [4]. Успішно реалізується програма видання 20-томного зібрання праць академіка Д.Яворницького [5].

В українській історіографії «Історії» Д.Яворницького приділено достатньо уваги. Її сьогодні індекс цитування цієї книги в наукових дослідженнях і популярній літературі є досить високим. Головна праця Д.Яворницького здобула висвітлення в рецензіях і спеціальних статтях В.Антоновича, О.Лазаревського, І.Житецького, Н.Полонської-Василенко, В.Голобуцького, Г.Виноградова, В.Смоля, І.Сварника, Г.Сергієнка, І.Стороженка, Н.Ченцової, М.Шубравської та інших [6]. Проте залишається практично не дослідженою історія створення і видання цієї монографії Д.Яворницького. Цей аспект заслуговує на увагу, тому що висвітлює творчу лабораторію вченого, його творчі та дружні стосунки, допомогу йому у виданні книги з боку конкретних осіб, обставини захисту вченим магістерської дисертації, приватного та громадського життя Д.Яворницького, що мали вплив на створення та видання цього твору історика. Основним джерелом у висвітленні зазначеного аспекту є епістолярна спадщина Д.Яворницького, значна частина якої введена до наукового обігу [7].

Трьохтомна “Історія” Д. Яворницького, що вважається енциклопедією, “літописом запорозького козацтва” [8], ґрунтується на великій та різноманітній (комплексній) джерельній базі, яка складається з архівних та опублікованих документів, картографічних, археологічних, фольклорних, етнографічних, культових, зображувальних та ін. пам'яток, що їх вчений розшукав в архівах, бібліотеках, музеях, приватних колекціях та в багаторічних польових (зокрема, археологічних і фольклорно-етнографічних) експедиціях.

Вперше в історіографії Д.Яворницький здійснив комплексне дослідження історії Запорозжя від початку козащини до середини XVIII ст.

У 1-му томі “Історії” висвітлюється, за визначенням самого автора, “внутрішній побут запорозької общини” [9]. Тут йдеться про географію, топографію, гідрографію, рослинний та тваринний світ Запорозького краю, про устрій та функціонування Запорозького війська, збройні сили і бойові здібності козаків, церковній устрій і освіту на Січі, побут запорожців, заняття господарством, торгівлею, зовнішні стосунки із християнськими та мусульманськими сусідами. У 2-му (1471-1688 рр.) та 3-му (1688-1734 рр.) томах розглянуті питання щодо походження запорозького козацтва, його участь у боротьбі за національну та релігійну незалежність України проти Польщі, Криму і Туреччини, в тому числі у Визвольній війні українського народу під проводом гетьмана Б.Хмельницького у середині XVII ст., в російсько-турецьких та російсько-шведських війнах тощо. В “Історії” здобула висвітлення діяльність видатних українських гетьманів і кошових отаманів, як-от: Б.Хмельницького, С.Палія, П.Орлика, І.Сірка, І.Мазепи, К.Гордієнка, П.Калнишевського та інших.

Д.Яворницький вважав запорожців автохтонним українським населенням, громадою, устрій якої базувався на народоправстві, якого ще не знала історія. Запорозький козак в уявленні вченого, це насамперед – воїн і лицар, вірний і відданий товариш, який інтереси товариства ставить вище особистих [10]. Саме в незалежності й демократичному устрої Запорозької Січі бачив Д.Яворницький причини її скасування у 1775 р. царським урядом Російської імперії.

Д.Яворницький підкреслив прогресивну роль запорозького козацтва в історії українського народу та міжнародне значення його героїчної боротьби проти мусульманської турецько-татарської навали, що загрожувала усьому слов'янському світові.

Появі „Історії” передувало видання Д.Яворницьким низки фольклорно-етнографічних, історико-топографічних праць і документальних збірок [11]. Як і попередні видання Д.Яворницького, „Історія” здобула неоднозначної оцінки з боку тогочасних рецензентів [12], переважали негативні відгуки [13]. Вченому дорікали у відсутності критичного ставлення до джерел і систематичного викладення матеріалу, в надмірній ідеалізації й романтизації запорозького козацтва. Особливо детальний і негативний аналіз «Історії...» зробив О. Лазаревський, за визначенням якого, ця книга Д.Яворницького є не історичним твором, а зводом відомостей щодо участі Запорожжя у подіях зовнішньої історії Малоросії. Основними недоліками О.Лазаревський вважав відсутність узагальнень, некритичне ставлення до джерел, відсутність чіткої авторської позиції в оцінці подій та ролі окремих історичних діячів, й особливо – ідеалізацію запорозького козацтва. Як вважають сучасні дослідники (В.Воронов, В.Заруба, М.Ковальський, Л.Скупейко, Н.Ченцова та ін.) критика О.Лазаревського та ін. (зокрема, І.Житецького, В.Ястребова) була з позицій суворого академізму, тенденційною й однобічною, без врахування специфіки і недооцінки праць Д.Яворницького, мала на останнього вельми

негативний вплив. Вчений зневірився у своїх наукових здібностях і не став писати 4-й том «Історії...».

Створення і видання „Історії” щільно пов’язане з історією захисту Д.Яворницьким магістерської дисертації. Ще у 1888 р. вчений представив до Петербурзького університету на захист магістерської дисертації книгу „Запорожъе в остатках старины и преданиях народа” (СПб., 1888), хоча сам вважав цю працю не стільки науковою, скільки „дневником поездок любителя запорожского края”. Проте, з причин політичної неблагонадійності, Д.Яворницькому не дозволили скласти магістерські іспити.

Продовжуючи студіювання запорозької тематики, вчений восени 1889 р. підготував джерельну базу для написання повної історії запорозьких козаків. Наприкінці листопада 1889 р. 1-й том був вже написаний і Д.Яворницький планував привести його «до ладу», за місяць надрукувати, потім написати другий та третій томи, й на цьому закінчити своє „наукове поприще” [14]. У такому песимістичному настрої вчений перебував внаслідок опали з боку влади й досить суворой критики його першої монографії „Запорожъе в остатках старины и преданиях народа” (СПб., 1888). Людина настрою, Дмитро Іванович зневірився у своїх силах науковця, вважав себе недостатньо освіченим і спроможним для професорської кафедри. За його висловом, він не мав „ні сильного критичного розуму, ні широких узагальнюючих висновків, що суттєво необхідні для вченого-професора”. Вчений вважав, що до університету його „не допускають і не допущають при існуючих там порядках” [15].

Однак дослідницька захопленість, заняття наукою (а саме в цьому був сенс життя Д.Яворницького) перемогли „хвилинну” слабкість і вчений продовжив працю над своїм головним науковим твором. В цьому його підтримували й допомагали друзі, як-от: історик і фольклорист з Олександрівська (сучасне Запоріжжя) Я.Новицький, катеринославські колекціонери і громадські діячі Г.Алексеев, Г.Маркевич, О.Поль, херсонський адвокат Л.Попов, військовий і юрист, нащадок гетьмана Д.Апостола М.Комстадіус, відомі діячі української громади в Петербурзі (куди вчений переїхав влітку 1885 р.) П.Саладилов, П.Пелехін, К.Білиловський, В.Васютинський, В.Котельников, Д.Мордовцев, а також видатний російський живописець І.Рєпін (як і Д.Яворницький, уродженець Харківщини) та ін. Взагалі українська громадськість вважала видання „Історії” Д. Яворницького громадською справою, такою, що мала велике значення для національного відродження і піднесення самосвідомості української людності.

Особливо значних зусиль щодо видання „Історії” доклав приятель Д.Яворницького (його кум), викладач Артилерійської академії й співробітник Головного артилерійського управління, полковник Генерального штабу Петро Матвійович Саладилов [16]. Саме він вів переговори з видавцями В.Балашовим та І.Скороходовим стосовно друкування 1-го тому „Історії”. Справа ускладнювалася тим, що Дмитро Іванович, позбавлений у 1891 р. права викладати, заробляв гроші на прожиття розкопками курганів у поміщицьких маєтках на Півдні України, зокрема у с. Богодар

Олександрійського повіту Катеринославської губернії, в маєтку Ф.Михеєва. Йому безпосередньо усі переговори з видавцями, художниками та книгарнями вів саме П.Саладилов. Кожний том „Історії” друкувався окремо, з інтервалами в 2-3 роки, по мірі написання і підготовки до видання кожного тому. Спочатку домовилися друкувати 1-й том в петербурзькій друкарні В.Балашова. Протягом квітня – липня 1891 р. П.Саладилов вів переговори з В.Балашовим [17]. Вирішено було видати книгу накладом у 2400 примірників. За друкування такого тиражу треба було заплатити близько 1600 руб. [18]. В.Балашов висунув умови, згідно з якими 2/3 тиражу він забирав собі, щоб компенсувати друкарські витрати. Ціна примірника мала складати 4 руб. Однак, в силу фінансових причин, останній відмовився друкувати книгу Д.Яворницького накладом у 2400 примірників. Наприкінці травня 1891 р. Д.Яворницький забрав рукопис 1-го тому „Історії” з друкарні В.Балашова, мотивуючи це необхідністю «виправлення і доповнення» тексту й одночасно почав переговори з іншим петербурзьким видавцем Л.Пантелєєвим щодо друкування книги. П.Саладилов, П.Пелехін [19] та І.Репін радили історикові остаточно не відмовлятися від послуг В.Балашова. А в липні місяці П.Саладилов розпочав переговори ще з одним петербурзьким видавцем – І.Скороходовим, який із задоволенням погодився видати 2400 примірників 1-го тому книги, на умовах, які були досить вигідні для Д.Яворницького [20].

Гроші на видання книги Д.Яворницький роздобув у своїх приятелів. У січні 1892 р. 1500 руб. вченому позичили його близькі друзі – військовий Микола Комстадіус (1864-1917) [21] та херсонський адвокат Лука Попов (? – 1909) [22]. П. Саладилов також допомагав шукати кошти для видання 1-го тому. Він залучив до цієї справи активного діяча петербурзької української громади і Літературного фонду Василя Григоровича Котельникова (1850 – після 1934), який, до речі, був чоловіком С.Кисіль – пасербиці М.Костомарова. На українському вечорі у березні 1892 р. в Петербурзі йшла розмова про видання „Історії” Д.Яворницького і надання йому грошової допомоги з Літературного фонду [23].

В художньому оформленні книги автор використав твори Іллі Репіна (1844-1930). Вельми прислужився у виготовленні ілюстративного матеріалу український живописець і друг Д. Яворницького Опанас Сластьон (1855-1933). Останній пропонував Д. Яворницькому виготовляти малюнки («Запорожець з конем», «Запорожець на коні», «Запорожці танцюють») не технікою цинкографії, а фототипічним способом [24]. 4 грудня 1891 р. О. Сластьон взяв у М.Комстадіуса 200 руб. сріблом для виготовлення малюнків і кліше для 1-го тому монографії [25]. Щоб зробити рекламу книги, П.Саладилов радив Д.Яворницькому звернутися до І.Репіна з проханням занести до каталогу репінської виставки посилання на „Історію”. Живописець із задоволенням погодився на це [26].

Друкування „Історії” розпочалося у листопаді 1891 р. в Петербурзі, у друкарні І.Скороходова. Аркуші для коректури видавець надсилав авторові на південь України, де того часу в маєтках своїх приятелів перебував

Д.Яворницький [27], а пізніше – в Царське Село, де історик мешкав у М.Комстадіуса до від'їзду у відрядження до Середньої Азії [28]. Він навіть прохав П.Саладилова «держати» 3-ю коректу 1-го тому „Історії”, але перевантажений службовими справами Павло Матвійович змушений був відмовитися [29].

Перший том монографії побачив світ у 1892 р. в Петербурзі, в друкарні І.Скороходова. 4 березня 1892 р. Д.Яворницький надіслав примірник журналісту В.Міхневичу (1841-1899), щоб останній подав оголошення про цю книгу в петербурзькому часопису «Новости и биржевая газета» [30]. Інформація про книгу Д.Яворницького з'явилася і в інших часописах. 26 березня 1892 р. університетський приятель Д.Яворницького, в майбутньому професор Харківського університету, М.Халанський (1857-1910) сповістив, що прочитав у «Харьковских губернских ведомостях» про вихід 1-го тому „Історії” [31].

Завдяки оголошенням у пресі, книга Д.Яворницького стала відомою широкій громадськості; її замовляли у книгарнях, а також безпосередньо зверталися до автора. Так, у травні 1892 р. до Д.Яворницького з проханням надіслати 1-й том „Історії” звернувся зі Львова (того часу у складі Австро-Угорщини) український письменник, видавець і громадський діяч В.Левицький (Василь Лукич; 1856-1938) [32].

1896 р. українська громада порушила питання щодо перекладу 1-го тому “Історії...” українською мовою. За це взявся М.Ганько – шанувальник козаччини з Полтавщини. Друг Д.Яворницького, поет і громадський діяч К.Білиловський (1859-1934) вважав М.Ганька добрим знавцем української мови [33]. На початку жовтня 1896 року М.Ганько переклав 3 розділи книги. Проте, за свідченням перекладача, справа просувалася мляво і він сам не міг «швидко впоратись з цим, але багато людей обіцяли допомогти йому у сім ділі». Так, відомий український бібліограф, фольклорист, лексикограф і громадський діяч М. Комаров (1844-1913) [34] взявся знайти перекладачів, аби тільки можна було сподіватись побачити цей переклад надрукованим [35]. Сам Д.Яворницький вважав переклад свого твору рідною мовою “дуже доброю річчю”, однак, на його думку, на той час (1896 р.) 1-й том „Історії”, який вийшов у 1892 р., вже “состарився” і вчений хотів “підправити його новим матеріалом” [36]. Однак, проект видання „Історії” українською мовою за життя Д.Яворницького не здобув реалізації.

Ще до завершення друкування всього накладу 1-го тому, Д.Яворницький відправив примірник до Харківського університету на суд професорові Д.Багалію (1857-1932), який досить критично поцінував цей твір. „Не думал я искать у Вас диплома на звание учёного или неучёного человека – мне этого и не надо, – писал обуренный историк в листі до Д.Багалія від 27 січня 1892 р. – Между тем Вы тот же час предъявили Ваши строгие требования к моему труду, ещё и не видевшему света, и уже заранее объявили его ниже научной ценности. [...] Свою несостоятельность, как учёного, давно знаю. [...] Теперь, если я и выпускаю первый том „Истории», то это дань прошлому, будущее же

от меня не увидит ни одной строчки, так как за первым томом я ставлю точку с серьёзнейшим намерением никогда не возвращаться к моим некогда любимейшим, но теперь опротивевшим занятиям” [37].

Але не міг Д.Яворницький покинути справу свого життя, й через три роки світ побачив наступний – 2-й том „Історії”, працювати над яким вченому довелося у далекій Середній Азії, куди він змушений був поїхати у відрядження терміном на три роки (1892-1895). Справа в тому, що у 1891 р. він був позбавлений права викладацької роботи. За допомогою впливових друзів (Г.Алексєєва, П.Пелехіна та ін.) вдалося влаштуватися на посаду чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові з метою вивчення історії місцевого краю і створення там музею. Спочатку Д.Яворницький оселився в Ташкенті, а у травні 1893 р. переїхав до Самарканда. Окрім „Історії”, в Середній Азії вчений працював над монографією про кошового Івана Сірка. Д.Яворницькому, відірваному від архівів і бібліотек Москви та Петербурга, прийшли на допомогу друзі й колеги. Московські архівісти І.Беляєв та М.Горбунов копіювали для історика архівні документи, зокрема листи гетьмана Івана Мазепи до запорожців, документи про прийом запорожцями різних послів у Січі та ін. [38]. Петербурзький видавець і приятель Д.Яворницького П.Бабкін організував копіювання необхідних історикові документів, що зберігалися в Публічній бібліотеці в Петербурзі. Він також надіслав до Самарканда 14 томів „Актів Юго-Западной России”, „Руину” М.Костомарова та інші [39]. П.Саладиллов домовився стосовно перекладів та копіювання стародавніх польських та німецьких документів. М.Комстадіус також надіслав Д.Яворницькому до Самарканда книжки, необхідні для роботи над „Історією”. У книгарні К.Бегічева в Тифлісі Д.Яворницький замовив, зокрема, „Историю Малороссии” М.Маркевича [40].

Навесні 1894 р. 2-й том був вже закінчений і друкувався, як і 1-й том, в друкарні І.Скороходова у Петербурзі. Друкування коштувало 1500 руб. Ціна 1 примірника 2-го тому – 4 руб. 30 коп. Ілюстрації до цього тому, зокрема план Жовтоводської битви 1648 р., були виготовлені у фототипії П.Бабкіна [41]. Хоча спочатку стосовно друкування цього тому Д.Яворницький звертався до петербурзьких видавців П.Бабкіна та Л.Пантелєєва (1840-1919), але вони, з різних причин, не здійснили цього [42]. На початку квітня 1894 р. Д.Яворницький виїхав із Самарканда, хоча його відрядження мало закінчитися лише через рік – 5 квітня 1895 р. Йому необхідно було вирішити питання з виданням 2-го тому, доопрацювати 3-й том, а також – скласти магістерські іспити та захистити дисертацію.

2-й том „Історії” вийшов друком у 1895 р., але фактично тираж був видрукований наприкінці жовтня 1894 р. і тоді ж 10 примірників видавець І.Скороходов відправив Д.Яворницькому до Катеринослава, де він гостював у Г.Алексєєва [43]. Весь тираж 2-го тому Д.Яворницький здав у книгарню О.Суворіна в Петербурзі. На той час вчений майже закінчив роботу й над 3-м томом монографії. Ще наприкінці лютого 1894 р. Д.Яворницький писав львівському видавцю К.Паньківському (1855-1915), що третій том у нього

„зовсім уже готовий” [44]. У серпні 1894 р. Дмитро Іванович запропонував П.Бабкіну надрукувати 3-й том „Історії”, на що Петро Іванович з радістю погодився [45]. Спеціально для друкування 3-го тому П.Бабкін придбав шрифт. З метою доповнення тексту книги документами, Д.Яворницький в січні 1895 р. збирався їхати до Москви працювати в архівах (копіювати документи), де раніше знайшов „штук сімсот” запорозьких справ. На той час там вже сиділи і копіювали для нього „два ярижники” [46].

Ще до виходу 2-го тому з друку згадуваний вже М.Халанський радив Д.Яворницькому репрезентувати 2-й том „Історії” на захист магістерської дисертації, і коли ознайомився з цим твором, який йому вельми сподобався, відзначив, що Дмитро Іванович зробив вже не на одну, а на кілька магістерських дисертацій [47]. У передмові до 2-го тому Д.Яворницький зазначив, що новизна його праці, у порівнянні з попередньою історіографією, полягає в тому, що в ній висвітлюється історія Запорожжя від початку козаччини до середини XVIII ст. (вчений мав на увазі хронологічний діапазон й наступного 3-го тому монографії). Як підкреслив дослідник, у тогочасній літературі історія козаччини за цей період являла собою “terra incognita” [48].

У 2-му томі „Історії” спостерігаються „наслідки” перебування Д.Яворницького в Середній Азії, що знайшло відображення, зокрема, у порівнянні побуту козаків з побутом народів Середньої Азії. В колекції генерала О.Куропаткіна, колишнього начальника Закаспійської області (1866-1877), Д.І.Яворницький знайшов найкращі зразки такого виду зброї запорожців як келеп (чекан), що з давніх часів був відомий киргизам і туркменам Середньої Азії. Вчений дотримувався азійської теорії походження козацтва як історичного явища. За Д.Яворницьким, слово „козак” східного походження і вперше зустрічається в Середній Азії, зокрема, у сартів і киргизів.

Повертаючись до дисертаційних справ Д.Яворницького, відзначимо, що ситуація виявилася досить складною для нього. В столичних університетах опальному історикові не можна було розраховувати на сприятливі умови щодо захисту магістерської дисертації. Близькому другові, письменникові і українському громадському діячеві Д.Мордовцеву (1830-1905) Д.Яворницький писав, що поки Міністерством народної освіти управляє І.Десянов (1818-1897), „здається міні, я нічого доброго не побачу на цій праці” [49]. Стосовно Харківського університету, то ми вже знаємо оцінку 1-го тому „Історії”, що її дав Д.Багалій. За порадою друзів, у січні 1895 р. Д.Яворницький звернувся до професора Казанського університету Федора Міщенка (1848-1906) – уродженця м. Прилуки (тепер Чернігівської обл.), історика античності, члена київської Громади, який за публіцистичні статті з критикою царизму був звільнений з Київського університету Св. Володимира і деякий час перебував у відставці, з 1889 р. – ординарний професор Казанського університету по кафедрі класичної філології.

Виявилось, що Ф. Міщенко раніше прочитав 1-й том „Історії” і вважав його «совершенно достаточным» для отримання магістерського ступеня [50]. На початку 1895 р. Д.Яворницький надіслав Ф.Міщенкові 2-й том „Історії”,

який запропонував на магістерський захист і який мав розглянути фахівець з російської історії. Саме таким авторитетом на історико-філологічному факультеті Казанського університету був професор Д.Корсаков (1843-1920). На прохання Д. Яворницького, у березні 1895 р. Ф.Міщенко передав Д.Корсакові 2-й том „Історії” для попередньої оцінки. Але останній тривалий час перебував у відрядженні. Одночасно з цим, наприкінці січня 1895 р. Д.Яворницький одібрав від голови Варшавської казенної палати І.Рудченка (1845-1905) запрошення на посаду чиновника з особливих доручень при цій палаті (з проханням допомогти влаштуватися на посаду Д.Яворницький звертався до І.Рудченка ще у 1892 р., але тоді не знайшлося вільного місця), з утриманням 1500 руб. на рік та щорічною премією від 200 до 300 руб. [51]. Окрім того, саме тоді надійшла телеграма із Середньої Азії з вимогою повернутися до місця служби (як пам’ятаємо, службове відрядження мало скінчитися 5 квітня 1895 р.). Враховуючи ситуацію, що склалася, Дмитро Іванович вирішив погодитися на пропозицію І.Рудченка. Це звільняло його від повернення до Середньої Азії. Окрім того, розмірковував вчений, якщо не вдасться вирішити дисертаційні справи у Казанському університеті, можна звернутися до Варшавського університету, ректором якого того часу (1894-1895) був П.Ковалевський (1850-1923) – психіатр, колишній професор Харківського університету, знайомий Г.Алексєєва – катеринославського приятеля Д.Яворницького. В листі до Д.Мордовцева Д.Яворницький ділився своїми планами: „Думав я, думав і рішив: на спит Рудченка, що я згоден на його річ. Так і послав. Зробив же я це не з тим, щоб зовсім не їхати в Казань, а з тим, щоб, заручившись листом, все-ж таки їхати, держать екзамен і магістратись на професора. Положим, я получу і магістра, і доктора, а чи дадуть же міні кафедру – це ще хто його зна? А тут як не дадуть, то у мене і без того служба є” [52].

У січні – лютому 1895 р. Д.Яворницький гостював у свого приятеля князя М.Урусова (зятя Г.Алексєєва; 1863-1918) в місті Владимирі (на Клязьмі), де останній обіймав посаду віце-губернатора. Тут вчений працював над закінченням 3-го тому. У його наукових планах було „взятись і за Рудого Панька [П.Куліш – С.А.] ... за його лайку на запорожців ..., і за Скальковського”, а також за статтю „Запорожці в поезії Шевченка”. Остання стаття, як зазначив вчений, давно вже у нього була на умі, та він ніяк не міг „покласти” її на папір [53]. Це здійснилося пізніше, коли вчений оселився у Катеринославі й співпрацював в губернській вченій архівній комісії [54].

Не дочекавшись певної відповіді з Казані, Д.Яворницький приїхав до Варшави і почав готуватися до магістерських іспитів. Одночасно працював над закінченням 3-го тому „Історії”. 29 квітня 1895 р. він був допущений до складання магістерських іспитів, а його дисертацію (2-й том „Історії”) прийняли до захисту [55]. По закінченні офіційного терміну середньо-азійського відрядження Д.Яворницький відмовився від служби у Варшавській казенній палаті й зосередився на магістерських іспитах, які склав протягом вересня 1895 – січня 1896 рр. на історико-філологічному факультеті

Варшавського університету (4 іспити: із стародавньої російської історії, з нової російської історії, з всесвітньої історії, з політекономії) [56].

За свідченням Д.Яворницького, репрезентований ним на захист 2-й том „Історії” в Петербурзі зустріли „дуже неприязно”. „А чого воно так вийшло, – скаржився він львівському видавцю В.Левицькому, – я, порядком, і сам не розберу: може від моєї спішності, а може і від того, що у нас люблять таки над чоловіком познущатись” [57]. Й хоча в зв’язку з негативною критикою його праці, вчений казав, що тепер не поспішає за 3-м томом, він продовжував працювати над ним, готуючи його до видання, і вже у серпні 1895 р. домовлявся з цього приводу з П.Бабкіним. На початку грудня 3-й том був закінчений. 25 грудня П.Бабкін сповістив, що Літературний фонд вислав гроші на видання цього тому [58]. Друкування 3-го тому почалося наприкінці березня 1896 р. Під час цього процесу вчений доповнював і виправляв текст окремих розділів [59]. Над коректурою він працював перебуваючи у червні – липні 1896 р. на лікуванні в Єсентуках. В листі до приятеля, поета К.Білиловського Д.Яворницький обіцяв додати до 3-го тому документ, який він знайшов у Варшаві в архіві королівського скарбу і в якому йшлося про прибуття до Варшави „mlodego Sierka” із світою у 80 людей [60]. Проте у додатку до 3-го тому „Історії” такого документа немає.

Поки друкувався 3-й том „Історії”, Д.Яворницький вирішив репрезентувати саме його на захист магістерської дисертації. В зв’язку з тим, що у Варшавському університеті для Д.Яворницького склалися несприятливі умови („тавро” неблагоннадійного, недобррозичливе ставлення частини професорів факультету, передусім ученого секретаря – професора І.Філевича, кадрові зміни – все це стало на перешкоді його подальшого наукового просування в цьому навчальному закладі), вчений знову обернувся до Казанського університету, в першу чергу до Ф.Міщенка, якому на початку грудня 1896 р. надіслав 3-й том свого твору. Останній порадив надіслати також примірник вже відомому професорові Д.Корсакову. 15 грудня 1896 р. Д.Корсаков одібрав 3-й том монографії Д.Яворницького, а 16 грудня на засіданні історико-філологічного факультету Казанського університету доповідалося прохання прийняти до захисту дисертацію Д.Яворницького. Проте виявилось, що Д.Яворницький звернувся до університету не за формою. Окрім того, Д.Корсаков не виявив бажання дати оцінку твору Д.Яворницького, мотивуючи тим, що він (Д.Корсаков) ніколи не займався історією козацтва [61], а виходити публічно на серйозний науковий диспут без достатньої підготовки він не наважується. До того ж глибоко вивчати книгу Д.Яворницького він зараз не в змозі, бо перевантажений викладацькою, дослідницькою і громадською роботою. Д.Корсаков радив дисертантові звернутися до одного з південних університетів, в яких є багато фахівців з історії козацтва, як-от: В.Антонович, П.Голубовський, І.Линниченко, П.Буцинський, Д.Багалій [62].

Однак, 13 лютого 1897 р. Рада історико-філологічного факультету Казанського університету доручила професорові Д.Корсакові розглянути 3-й

том „Історії” Д.Яворницького, репрезентований на здобуття наукового ступеня магістра російської історії. Д.Корсаков заявив, що раніше листопада 1897 р. він не призначить диспут Д.Яворницького [63]. Ф.Міщенко сповіщав, що відзив Д.Корсакова має надійти до факультету 5-6 листопада, але цей відзив виявився негативним. До цього додалися й досить критичні рецензії О.Лазаревського на „Історію” Д.Яворницького [64]. Дмитро Іванович був пригнічений, розчарований, зневірився у своїх здібностях. „Я сам добре знаю, – писав він другові К.Білиловському, – що у мене голова не історична і що я пішов овсі не по тому шляху, який собі вибрав ще студентом на другому курсі. ... Я вже не рад і тому, що заніс одну ногу на професорську катедру, я вже нехотя іду в аудиторію, я вже сам на себе дивлюсь, як на убожество і читаю ту лекцію о „причинах восстания козаков против поляков в конце XVI века”, як чита дяк псалом” [65]. К.Білиловський заспокоював приятеля: „Начхай на самого Лазаревського, начхай! Роби не задля людей, а задля душі своєї власної” [66].

Спроби з приводу захисту дисертації (3-го тому „Історії”) Д.Яворницький робив й в інших університетах Російської імперії. Проте захищатися у столичних університетах „не дозволяла” політична неблагонадійність. Звертався вчений і до Харківського університету, де свого часу (у 1884 р.) був обвинувачений в „українофільстві” та „сепаратизмі” і в якому, за словами університетського друга Дмитра Івановича М.Халанського, для Д.Яворницького склалися несприятливі умови з боку професорів (Д.Багалія та П.Буцинського), голос яких був вирішальним в оцінці праці дисертанта. М.Халанський пояснював, що П.Буцинський прямо вороже ставився до Д.Яворницького, на Д.Багалія не можна покластися, а декан А.Лебедев вважав, що Д.Яворницькому незручно захищатися в Харківському університеті з особистих причин [67]. М.Халанський радив звернутися до Київського університету, до професора П.Голубовського (1857-1907), якому у половині листопада 1896 р. був надісланий 3-й том „Історії”. П.Голубовський відповів, що не встиг достатньо ознайомитись з книгою і що його оцінка не є вирішальною, треба щоб це зробили фахівці, зокрема професори В.Антонович та В.Іконников. Однак, В.Антонович відмовився опонувати працю Д.Яворницького, тому що був хворий і виїжджав на лікування до Італії на невизначений строк [68]. Професор В.Іконников також відмовився від рецензування 3-го тому „Історії”, посилаючись на страшне перевантаження. Й взагалі, П.Голубовський дав Д.Яворницькому зрозуміти, що справа із захистом його дисертації в Київському університеті затягнеться на тривалий, невизначений термін, і порадив звернутися до іншого університету [69].

У такий спосіб захист магістерської дисертації знову відкладався на невизначений термін. Треба було шукати роботу за фахом, бо незважаючи на негативні обставини, Д.Яворницький не полишив наукову стежу. Восени 1896 р., за сприянням професора В.Ключевського (1841-1911), Д.Яворницький влаштувався приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Московського університету, де читав лекції з історії українського козацтва. Однак

приват-доцентство не передбачало жалування й тому вчений, окрім університету, влаштувався викладачем історії в Строгановському училищі живопису.

Розпочинаючи працю над „Історією”, Д.Яворницький планував видати трьохтомну монографію [70], але заглиблюючись у дослідження і накопичуючи матеріал, історик розширив архітекtonіку свого твору до чотирьох томів. Над 4-м томом він почав працювати ще у 1896 р. На початку листопада 1896 р. П.Бабкін висловлював сподівання, що Дмитро Іванович заспокоїться після виходу 3-го тому й завершить 4-й [71]. У грудні 1896 р. історик працював в Московському архіві міністерства закордонних справ, де виявляв і копіював документи для 4-го тому „Історії” [72]. За визначенням Д.Яворницького, на початку травня 1897 р. він вже все „виудив” з московських архівів, що стосувалося запорожців [73].

В 4-му томі Д.Яворницький мав висвітлити історію останньої Нової Січі (1734-1775). На той час існувала лише книга А.Скальковського (1808-1899), яка була спеціально присвячена дослідженню цього періоду в історії запорозького козацтва [74]. Своє ставлення до твору А.Скальковського Д.Яворницький висловив в листі до В.Левицького. „История Новой Сечи” Скальковського, – писав історик у червні 1892 р., – міні не дуже нравитця, бо автор її не любив запорожців і підроблявся під офіційний тон московський, будучи сам ляхом по батькові” [75].

Неодноразово Дмитро Іванович намагався продовжити працю над 4-м томом „Історії”. У 1900 р. в передмові до 2-го видання 1-го тому „Історії” Д.Яворницький відзначив, що монографія вийде у 4-х томах [76]. Пізніше, у квітні 1901 р. (напередодні захисту магістерської дисертації) вчений писав відомому українському письменникові і громадському діячеві Б.Грінченкові (1863-1910), що має думку розпочати четвертий том „Історії” [77]. У відповідь Б.Грінченко радив написати історію козацтва українською мовою, мотивуючи тим, що „треба щоб у нас не сама поезія та белетристика, а й наука була по нашому” [78]. Два роки по тому, у листопаді 1903 р. в планах Д.Яворницького знову йдеться про 4-й том („щоб його скінчити”) [79].

Однак, 4-й том так і не був завершений. Дослідники творчості Д.Яворницького вважають, що причиною цього стала негативна критика „Історії” та інших творів вченого з боку його колег, внаслідок чого він втратив „всяку віру в себе”. Історик досить критично оцінював свої наукові здібності й відзначав, що у нього „нема ні талану Костомарова, ні ума Антоновича”, але є негасима любов до Запорозжя, така любов, що „не залити її водою, не засипати її землею”. Через цю любов, вважав Дмитро Іванович, він й „упав” у помилки [80]. Окрім того, Д.Яворницький вказував ще на одну причину припинення роботи над 4-м томом – неможливість користуватися архівом Коша Нової Січі, який того часу знаходився в Одесі і був власністю історика А.Скальковського.

Не полишаючи наміру здобути магістерський ступінь, Д.Яворницький здійснив переробку (доповнення і виправлення) першого тому „Історії” і вже наприкінці жовтня 1899 р. підготував його до перевидання [81]. За деякими

свідченнями, можемо припустити, що вчений готував до перевидання також 2-й та 3-й томи цієї монографії [82]. Друге видання 1-го тому „Історії” вийшло в світ у квітні 1900 р. Книга друкувалася в Москві, в Першій жіночій друкарні Єлизавети Костянтинівни Гербек. Друкування тому коштувало 1200 руб., у книгарнях ціна примірника складала 4 руб., у автора можна було придбати за 2 руб. [83]. У розповсюдженні (продажу) нового видання Д.Яворницькому прислужилися його друзі та знайомі. Наприклад, Б.Грінченко у травні 1900 р. продав у Чернігові 23 примірники 2-го видання 1-го тому „Історії” [84].

Текст 2-го видання був значно розширений введенням нових документів з архівів Міністерства юстиції, Міністерства іноземних справ, Головного штабу (м. Москва), з родинного архіву Синельникових і власного документального зібрання автора, а також поповнений опублікованими документами з серійного видання „Акты Юго-Западной России” та „Собрания государственных грамот и договоров”. В архітектоніку 2-го видання був введений ще один розділ (в 1-му виданні було 26 розділів, у 2-му – 27). В самостійний розділ виокремлено „Озброєння у запорозьких козаків” (с.276-297), яке в 1-му виданні розглядалося у розділі „Одяг і озброєння у запорозьких козаків” (с.249-270). В 2-му виданні Д.Яворницький полемізує з Л.Падалкою відносно часу і місця виникнення першої Запорозької Січі й залучає для цього власний переклад щоденника Еріха Лясоти. У новому виданні „Історії” розкриваються у підрядкових посиланнях легенди цитованих автором документів, на відміну від 1-го видання, в якому посилання на архівні матеріали не робилися. До 2-го видання додається «Покажчик власних імен» (с.652-688).

Нове видання 1-го тому „Історії”, в якому автор урахував попередні зауваження рецензентів, Д.Яворницький вирішив репрезентувати на здобуття магістерського ступеня. Знову на порядок денний постало складне питання рецензування і прийняття дисертації до захисту. Як і раніше, вченому допомагали друзі. Вже відомий нам катеринославський приятель Д.Яворницького Г.Алексеев у жовтні 1899 р. звернувся з проханням допомогти Д.Яворницькому до М.Алексеєнка (1847/1848-1917) – уродженця Катеринослава, вченого-юриста, державного і громадського діяча, у 1890 – 1899 рр. ректора Харківського університету, а у 1899-1903 рр. – попечителя Казанського навчального округу. М.Алексеєнко пообіцяв допомогти Дмитру Івановичу у справі захисту дисертації. Таким чином, „відновилися” стосунки Д.Яворницького з Казанським університетом. Й знову посередницьку роль у цих стосунках відіграв професор Казанського університету Ф.Мищенко. Одночасно, „підстраховуючись”, Д.Яворницький на початку лютого 1900 р. звернувся до професора Львівського університету М.Грушевського (1866-1934) з проханням прийняти до магістерського захисту його монографію, щойно надруковану по новим джерелам, які ще „не бачив ніхто із українських істориків” [85]. Проте цей план не здобув реалізації.

Нічого „позитивного і втішливого” не міг сповістити й Ф.Міщенко. Наприкінці квітня 1900 р. Д.Корсаков рішуче відмовився від розгляду дисертації Д.Яворницького. Тоді історико-філологічний факультет Казанського університету доручив цей розгляд професорові І.Смирнову (1856-1904) та приват-доцентові М.Фірсову (1864-1934), який голосував за прийняття дисертації до захисту [86]. Вісім місяців перебував Дмитро Іванович у важкому стані очікування наукового вердикту. Нарешті, 14 січня 1901 р. опоненти репрезентували на факультет свій відзив, в якому визнали дисертацію Д.Яворницького задовільною, про що Ф.Міщенко поспішив сповістити дисертанта [87]. Відзив був опублікований в «Учёных записках» Казанського університету за 1901 р. (с.21-35). Текст відзиву підготував М.Фірсов, з думкою якого погодився і професор І.Смирнов. Опоненти відзначили репутацію Д.Яворницького як одного з кращих знавців запорозької старовини, який протягом тривалого часу досліджував обрану ним тему, широко розглянув культурну історію Запорожжя, залучив досить потужний масив історичних джерел. Працю Д.Яворницького опоненти віднесли до досліджень описового характеру. Недоліками твору опоненти визначили не досить чітку структуру книги, дублювання фактів, некритичне ставлення до джерел, зловживання ліричними описаннями, ігнорування висновками попередніх дослідників, надмірну ідеалізацію запорозького козацтва. Рецензенти підкреслили виключну любов дисертанта до запорожців, проте зазначили, що в науковому дослідженні автор має більше керуватися любов'ю до істини. Й тому, на думку опонентів, Д.Яворницький не стільки аналізує, скільки оспівує історичне значення Запорожжя. Резюмуючи, опоненти відзначили, що вказані недоліки не знижують солідних фактичних досягнень цієї наукової праці Д.Яворницького і „не перешкоджають досягненню автором тієї мети, заради котрої перший том „Історії запорозьких козаків” був представлений до Казанського університету”. Підготовані Д.Яворницьким «Тези до дисертації» були затверджені до публікації 16 квітня 1901 р. Магістерський диспут Д.Яворницького відбувся 29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету. Офіційними опонентами були І.Смирнов, М.Фірсов і Д.Корсаков. Більшістю у вісім голосів проти двох Д.Яворницький здобув ступінь магістра російської історії.

Як бачимо, досить тривалим і складним виявився шлях Д.Яворницького до здобуття ученого ступеня. Він був фізично і душевно виснажений. В Московському університеті службового просування не відбувалося. Як і раніше, вчений залишався приват-доцентом. Невизначеність становища, самотність, хвороби – усе це призводило до тривалих глибоких депресій. Д.Яворницький мріяв повернутися в Україну. Невдовзі це здійснилося. У 1902 р. вчений був запрошений очолити Катеринославський музей ім. О.Поля. У 1905 р. він остаточно оселився у Катеринославі й продовжив наукові дослідження. Й хоча у катеринославський (дніпропетровський) період свого життя Д.Яворницький зібрав великий масив різноманітних пам'яток, в тому числі козацьких реліквій,

опублікував низку статей, документальних і фольклорних збірок, художніх і поетичних творів, проте до роботи над „Історією” він не повертався. У всякому разі, поки що відомостей про це не виявлено. Вже за радянських часів, у 1929 р., коли в Державному видавництві України виникла думка перевидати найголовніші класичні наукові твори, згадали й трьохтомну „Історію” Д.Яворницького. Планувалося перевидання здійснити українською мовою. Вченому пропонували переробити «ідеологічно не витримані місця» в тексті книги і додати передмову якої-небудь впливової особи – марксиста-історика [88]. Однак цей проект не здійснився. Можливо, помінялися плани видавництва, бо вже насувалася «темрява» ідеологічного тиску, розпочиналися гучні політичні процеси (саме у 1929 р. процес над СВУ). Можливо, Д.Яворницький не погодився переробити „ідеологічно не витримані місця” у книзі. А незабаром, у серпні 1933 р., вчений був звинувачений у контрреволюційній діяльності й вигнаний з музею. Про перевидання його творів не можна було й мріяти. Лише з оновленням нашого суспільства, із здобуттям Україною незалежності книги видатного дослідника запорозького козацтва академіка Д.Яворницького повернулися до читачів, перевидуються масовими тиражами, широко розповсюджуються у суспільстві і є вельми популярними. Передусім це стосується головного твору вченого – трьохтомної „Історії запорозьких козаків”.

Бібліографічні посилання:

1. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. – СПб.: тип. И.Н.Скорородова, 1892. – Т.1; 1895. – Т.2; СПб.: тип. П.И.Бабкина, 1897. – Т.3.
2. Огляд літератури з історії життя і творчості Д. Яворницького див.: Гапусенко І.М. Дмитро Іванович Яворницький. К.: Наук. думка, 1969. – С.37-42; Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наук. думка, 1972. – С.6-10; Двірна К.П. Сучасні проблеми історіографічної дослідженості творчості Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Д.: Пороги, 1995. – С.33-35; Воронов В.І. Оцінка О.М.Лазаревським наукових праць Д.І.Яворницького // Там само. – С.36-38; Абросимова С.В. Енциклопедист козаччини // Укр. історичний журн. – 2005. – №4. – С.4-46; Колпакова О. Історіографічні образи Дмитра Івановича Яворницького // Укр. історіографічний збірник. 2004 / Гол. ред. В.Смолій. – К., 2006. – С.458-467; та ін. Проводяться конференції та видаються спеціальні збірники статей, присвячені дослідженню біографії й творчої спадщини Д. Яворницького. Див.: Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького: (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). 26-27 жовтня 1990 р. – Д., 1991; Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького: Зб. статей. – Запоріжжя, 1993; Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Д., 1995; Академік Д.І.Яворницький і

- перша гірнична школа України. Документи і матеріали / За заг. ред. проф. Г.К.Швидько. – Д.: НГУ, 2004; До 150-річчя з дня народження академіка Д.І.Яворницького. Постать Д.І.Яворницького в контексті минулого і сучасного // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Д., 2005. – №5 (43). – С.3-87; Академік Д.І.Яворницький і Наддніпрянщина в контексті епохи: [Статті, апробовані в доповідях Перших Всеукраїнських Яворницьких наукових читань, що відбулися у Дніпропетровську 7-8 листопада 2007 р.] // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. Д.: ДНУ, 2007. – Вип.5. – С.5-125.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У трьох томах / Редкол.: П.М.Сохань (відп. ред.) та ін.; Передмова В.А. Смолія, комент. Г.Я.Сергієнка. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.1-2; 1991. – Т.3. [Текст книги російською мовою].
  4. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У трьох томах / Пер. з рос. І.І.Сварника; Упоряд. іл. О.М.Апанович. – Львів: Світ, 1990. – Т.1-2; 1992. – Т.3.
  5. Дмитро Яворницький. Твори у 20 томах / Гол. ред. П. Сохань. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – Т.1; 2005. – Т.2; 2006. – Т.8.
  6. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С.63-69; Смолій В. А. Літопис українського козацтва // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.1. – С.9-20; Сварник І. Від перекладача // Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.1. – С.5-10; Ченцова Н.В. Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Д., 1991. – С.333-345; Виноградов Г.М. Особливості джерельної бази праці Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» // Вчений-подвижник. – Д., 1991. – С.25-27; та ін.
  7. Див.: Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького (далі – ЕСЯ). – Д., 1997-2005. – Вип.1-4.
  8. Смолій В.А. Вк. пр. – С.9.
  9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.1. – С.25.
  10. Там само. – С.149-150.
  11. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч.1-2; Він само. Сборник материалов для истории запорожских козаков. СПб., 1888; Він само. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. – СПб., 1889; Эварницкий – Яворницкий Д.И. Вольности запорожских козаков: Историко-топографический очерк. – СПб., 1890; та ін.
  12. Рецензії на твори Д. Яворницького див.: Киевская старина. – 1888. – №11. – С.36-48; №12. – С.71-72; Там само. 1891. – №2. – С.352-356; №4. – С.179-180; Исторический вестник. – 1892. – №10. – С.262-263; Русская мысль. 1892. – Кн.ІХ. – С.401-402; Киевская старина. – 1894. – Кн.ІІІ. – С.588-590; Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн.10. – С.2-23; Киевская старина. – 1897. – №12. – С.76-81; Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – 1897. – Т.ХVІІІ. – С.24-29; та ін.
  13. Про це див.: Ченцова Н.В. Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвузівський збірник наукових праць / Відп. редактор М.П.Ковальський. – Д.: ДДУ, 1991. – С.39.
  14. ЕСЯ. – Вип.4. – С.118.

15. Там само. – С.121.
16. Про П. Саладилова див.: Абросимова С. Д.Яворницький і П.Саладилов // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: Зб. статей. – Д.: Промінь, 1995. – С.165-169.
17. Дніпропетровський історичний музей (далі – ДІМ). – Арх-17478, 17481, 17488.
18. Там само. – Арх-17488.
19. Пелехін Павло Петрович (1842-1917) – український громадський діяч, хірург, син відомого українського медика Петра Пелехіна (1794-1871), професор Воєнно-медичної академії у Петербурзі (1877-1889); підтримував матеріально діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка (НТШ), у 1898 р. передав НТШ у Львові 90000 австрійських крон у фонд будівництва майбутнього медичного факультету Українського університету; автор бл. 30 праць з питань хірургії; піонер застосування антисептики в Росії. Листи П.Пелехіна до Д. Яворницького див.: ЕСЯ. – Вип.3. – С.190-192.
20. ДІМ. – Арх-17481.
21. Про М.Комстадіуса див.: Абросимова С.В. Н.Н.Комстадиус: «Я не хочу краснеть за свої письма» // Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава: [Письма Н. Н. Комстадиуса к академику Д.И.Яворницкому]. – Одесса, 2002. – Вып.3. – С.4-10.
22. ДІМ. – Арх-17474.
23. Там само. – Арх-17472.
24. ЕСЯ. – Вип.3. – С. 333.
25. Там само. – С. 338.
26. ДІМ. – Арх-17478.
27. Там само. – Арх-19651.
28. ЕСЯ. – Вип.4. – С.132.
29. ДІМ. – Арх-17488.
30. ЕСЯ. – Вип.4. – С.314.
31. Там само. – Вип.1. – С.576.
32. Там само. – Вип.2. – С.215.
33. Там само. – С.63.
34. Про М.Комарова див.: Зленко Г.Д. Д.І.Яворницький і М.Ф.Комаров // Регіональне і загальне в історії. – Д.: Пороги, 1995. – С.16-18.
35. ЕСЯ. – Вип.2. – С.120.
36. Там само. – Вип.4. – С.27, 28.
37. Там само. – С.301.
38. Там само. – Вип.2. – С.40, 41.
39. ДІМ. – Арх.-11788, 11789.
40. ЕСЯ. – Вип.2. – С.24.
41. ДІМ. – Арх.-11791.
42. Там само. – Арх.-11787, 19066.
43. Там само. Арх.-19650. Алексєєв Георгій Петрович (1834-1914) – колекціонер, меценат, нащадок гетьмана Д.Апостола належав до відомої на Катеринославщині дворянської родини; гофмейстер Двору, таємний радник, предводитель дворянства Катеринославської губернії (з 1874 р.); колекцію козацьких старожитностей Г.Алексєєва Д. Яворницький вважав однією з

- найкращих в Україні. Див.: Чуднова Т.А. Георгій Петрович Алексеев – общественный и культурный деятель Екатеринославщины // Українсько-культурні зв'язки: історія і сучасність. – Д.: ДДУ, 1997. – С.49-50; Абросимова С. В. Катеринославські дворяни Алексееви (за документами родинного архіву) // Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип.7. – С.126-140; Руденко Г.Г. Дослідник та меценат (до історії стосунків Д.І.Яворницького та Г.П.Алексеева) // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник / Гол. ред. Г.К.Швидько. – Д.: НГУ, 2007. – Вип.4. – С.82-90. Листи Г.Алексеева до Д.Яворницького див.: ЕСЯ. – Вип.3. – С.8-26.
44. ЕСЯ. – Вип.4. – С.186.
  45. ДІМ. – Арх.-11792.
  46. ЕСЯ. – Вип.4. – С.133.
  47. Там само. – Вип.1. – С.580.
  48. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.2. – С.5.
  49. ЕСЯ. – Вип.4. – С.134.
  50. Там само. – Вип.1. – С.361.
  51. Там само. – С.462, 463.
  52. Там само. – Вип.4. – С.133.
  53. Там само. – С.134.
  54. Эварницкий Д.И. Запорожцы в поэзии Т.Г.Шевченка // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып.8. – С.102-159; та окрема відбитка: Катеринослав, 1912. 58 с.
  55. ЕСЯ. – Вип.4. – С.123.
  56. Про складання Д. Яворницьким магістерських іспитів див.: Ковальський М.П., Абросимова С.В. Магістерські іспити Д.І.Яворницького і Варшавський університет // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип.5-6. – С.313-333.
  57. ЕСЯ. – Вип.4. – С.110.
  58. ДІМ. – Арх.-11800.
  59. Там само. – Арх.-11811, 11814.
  60. ЕСЯ. – Вип.4. – С.21.
  61. Д.Корсаков досліджував історію фінських народів Поволжя та історію Росії XVIII ст.; у 1872 р. захистив магістерську дисертацію за темою: «Меря и Ростовское княжество», у 1880 р. – докторську: «Воцарение императрицы Анны Иоанновны»; автор творів: «Ссылка князя В.Л.Долгорукова в с. Знаменское» (1881), «Об историческом значении поступательного движения великорусского племени на Востоке» (1889), «Из жизни русских деятелей XVIII века» (1891) та ін. Див.: Сборник статей в честь Д.А.Корсакова. – Казань, 1913.
  62. ЕСЯ. – Вип.1. – С.259.
  63. Там само. – С.259.
  64. Див. рецензії О.Лазаревського на 1-2 тт. «Історії...»: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. 1896. – №10. – С.2-23; на 3-й т.: Киевская старина. – 1897. – №12. – С.76-81. Аналіз цих рецензій див.: Ченцова Н.В. Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвузівський збірник наукових праць. – Д.: ДДУ, 1991. – С.39-40; Воронов В.І. Оцінка О.М. Лазаревським наукових праць Д.

- І. Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995). – Д.: Пороги, 1995. – С.36-38.
65. ЕСЯ. – Вип.4. – С. 7.
  66. Там само. – Вип.2. – С.0.
  67. Там само. – Вип.1. – С.587.
  68. Про стосунки Д.Яворницького з В.Антоновичем див.: Абросимова С.В., Ченцова Н.В. Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник / Гол. ред. Г.К.Швидко. Д.: НГУ, 2008. Вип. 5. – С.35-41.
  69. ЕСЯ. – Вип.2. – С.136, 137.
  70. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. – СПб., 1892. – С. V.
  71. ДІМ. Арх.-11808.
  72. ЕСЯ. – Вип.4. – С.28.
  73. Там само. – С.31.
  74. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного Запорожского архива. Одесса, 1841; 2-е вид.: 1846; 3-е вид.: 1885; 4-е, україномовне вид.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г. К. швидко; Пер. з рос. Т.С.Завгородньої; Худож.-іл. О.М.Бузилов. – Д.: Січ, 1994.
  75. ЕСЯ. – Вип.4. – С.109.
  76. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. 2-е испр. и дополн. изд. – М., 1900. – Т.1. – 688 с.
  77. ЕСЯ. – Вип.4. – С.54.
  78. Там само. – Вип.1. – С.127.
  79. Там само. – Вип.4. – С.60.
  80. Там само. – С.182.
  81. ДІМ. – Арх.-19051, 19067.
  82. ЕСЯ. – Вип. 1. – С.125, 133.
  83. Там само. – Вип.4. – С.50.
  84. Там само. – Вип.1. – С.124.
  85. Там само. – Вип.4. – С.61.
  86. Там само. – Вип.1. – С.363.
  87. Там само. – С.364.
  88. Там само. – С.239.

Додаток

Тезисы к диссертации Д.И.Эварницкого

«История запорожских козаков», т. 1. Москва, 1900 г.

1. Нет достаточных оснований отодвигать границы Запорожья на севере от р. Орели до р. Самари и на западе от р. Омельника до р. Самоткани, как трактовало о том московское правительство на основании претензий правителей Гетманщины, с одной стороны, и беспрестанных жалоб, вышедших из Австрии в Россию на пограничную службу так называемых славяно-сербов, с другой (стр. 10 и далее).
2. Кажущееся противоречие в характеристике запорожской территории у писателей прошлых веков, изображающих её, с одной стороны, слишком

- богатой, с другой, слишком бедной, можно объяснить, не прибегая к натяжкам, только тем, что писатели изображали её в разное время года и в различных местах (стр. 69 и дал.).
3. Число и порядок запорожских сечей, о которых писали летописцы и историки XVIII – XIX вв. – Мышецкий, Ригельман, Бантыш-Каменский, Маркевич и другие, далеко не соответствуют тому числу и порядку сечей, о которых говорят документальные данные – польские, великорусские и малорусские, открытые в последнее время (стр. 113 и дал.).
  4. На сколько основательно научное мнение о том, что первое поселение запорожцев ниже порогов Днепра, о. Хортица, есть теперешнее урочище Степок, близ Кичкаса, а не теперешний остров Канцерской? (стр. 123 и дал.).
  5. Можно ли считать состав всего войска запорожских козаков тем неопределенным конгломератом, в котором терялась малороссийская народность и в котором совершенно забывалось сознание о принадлежности южнорусского козачества к великому русскому народу? (стр. 177 и дал.).
  6. Ходячее мнение о слишком вольном доступе всякого пришлеца в Запорожскую Сечь не оправдывается документальными данными, находящимися в настоящее время в распоряжении историка (стр. 181 и дал.).
  7. Также мало основательно и то общераспространенное мнение, будто в Запорожье никогда не допускалась женщина ((стр. 323 и дал.).
  8. Точные данные о том, во что и как одевались запорожцы и откуда они, а через них и всё малороссийское козачество, заимствовали себе род одежды (стр. 262-275).
  9. Разнообразие оружия и боевых средств, намеренное смешивание боевой тактики и ясное сознание долга борьбы за народность и за веру выделяли запорожцев, как редких в своё время воинов, и делали их победителями татар, турок и поляков (стр. 276-297, 520-529).
  10. Глубокое заблуждение со стороны писателей и исследователей XVII, XVIII и XIX вв., трактовавших запорожцев, как людей без веры – nullius religionis; многочисленные документальные указания и не менее того многочисленные, дошедшие до нашего времени, предметы запорожской церковной старины, совершенно опровергают это мнение, основанное на случайных указаниях (стр. 345-436).
  11. Не смотря на постоянные войны, запорожские козаки всё же далеко не чужды были и мирных занятий – хлебопашества и в особенности рыболовства, скотоводства и звероловства, чем кормили не только себя, но даже и польско-украинское население (стр. 549-596).
  12. Архивные документы, дошедшие до нашего времени, дают полное основание, вопреки мнению разных историков, утверждать, что запорожцы далеко не были такими варварами, невеждами и беспробудными гуляками, как их обыкновенно изображали разные случайные посетители прошлых веков, а за ними потом и различные историки наших дней (стр. 627-643).
  13. Печатать по определению Историко-Филологического Факультета Императорского Казанского Университета. 16 апреля 1901 г.

И. д. Декана Д. Корсаков.

Тези були надруковані у типолітографії Казанського університету.

ДИМ. – Ф.10. – Арх.-768/1.